

УДК 2-14+2-167.64]:7.033"10/15"(045)

Лукашенко А.І.,

канд. істор. наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

Аналіз еволюції образів Бога і Диявола в середньовічному мистецтві та схоластиці (XI – кін. XVI ст.)

В статті розкрито трансформацію образу Диявола в середньовічному мистецтві, починаючи від початку другого тисячоліття, закінчуючи добою європейського Відродження. Виявлено чинники, які сприяли еволюції образу Сатани в культурі, мистецтві та в уявленнях християн. З'ясовано характерні риси Диявола, протягом зазначеного періоду, як фізичні так і конкретні якості характеру. Визначена політика офіційної Церкви щодо образу Диявола. В статті використані історико-хронологічний, ретроспективний, описовий, а також метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: Диявол, мистецтво, католицька Церква, звір, митець, культура, Відродження, середньовіччя

Дослідження мистецтва для істориків завжди було і залишається окремим джерелом історичних знань. Доба середньовіччя, як нам відомо, тотально пронизана релігійністю і тому не дивно, що митцям того часу не вдалось уникнути цієї тематики. Оскільки центральними особами християнства виступають Бог і Диявол, то в тогочасних працях дуже часто відображали ці образи і з часом Вони піддавалися трансформації. Вивчення середньовічного дуалістичного мистецтва є досить *актуальним*, враховуючи можливість наочного виявлення трансформації суспільної свідомості.

Мета цієї статті полягає у висвітленні факторів, які сприяли трансформації образів Бога і Диявола в середньовічному мистецтві. Звісно, медієвістична культура досліджена досить ґрунтовно. Мистецтво доби Середньовіччя досліджували окремі науковці, зокрема культурологи, історики-медієвісти історики-антропологи, історики-культурологи, філософи. Так, на нашу думку, слід виділити деякі імена таких дослідників як: Роберт Бартлет, Умберто Еко, Герберт Кесслер, Едгар де Брейн, Жан Вірт, Макс Дворжак, Оліве Бульнуа [1]. Незважаючи на різноплановість їх розвідок, все ж таки чітко фокус на християнському дуалізмі у середньовічному мистецтві ніхто не тримав, що дає нам змогу відкрити нові відтінки як в середньовічній культурі, так і в свідомості тогочасної доби.

У першому тисячолітті історії християнства образ Диявола трансформувався з гарного падшого янгола на зорі цивілізації на напівзвіра напівлюдину на зламі тисячоліть. Проте великої небезпеки в першому тисячолітті, тієї, яку ми знаходимо за доби інквізиції, він не являв. Чому сприяло і середньовічне мистецтво, яке розвивало постать Диявола у різних іпостасях. Крім того, поступово друге тисячоліття перетворювалося на насаджування культу Диявола, в якому Богу відводилася другорядна роль. Так, у XIII ст. монах Цезарій Хейстербахський (1200–1250 pp.) у своїх «Бесідах про чудеса» (Dialogue Miraculorum) живописує безліччю оманливих ликів Сатани: великий чоловік у чорному, красень-солдат, мавр, собака, кішка, ведмідь, бик, ягня та ін. Так, на його думку, Він нас невідступно переслідує. Можливості його впливу розширюються: він уже може оселитися навіть у нашому кишечнику. У 70-ті роки XIII ст. Ріхальмус, абат Шентальський, попереджав послушників: демони всюди, «вони оточують кожного ковпаком, щільним, без найменшої щілини». Вони переривають роздуми, наводячи на погані думки, заважають слухати молитви, вникати в їх сенс і з ними надзвичайно важко боротися. Ще у XII ст. Петро Високоповажний, абат

Клюнійського монастиря, наводить безліч випадків нападу на ченців демонів у момент передсмертної агонії. Одного з них вдарив копитом величезний диявольський кінь. Демон, на його думку, здатний забрати небіжчика повністю: тіло і душу. Він може вселитись у мертво тіло і мучитиме живих у вигляді примари [2, с.22].

Теологічна література майже не описує зовнішність Диявола або користується метафорами, «популярне» ж богослів'я, фольклор та образотворче мистецтво приділяють цьому велику увагу. Демони в повсякденному житті, як правило, невидимі (їх можуть бачити святі або чаклуни) і, найчастіше, діють через людей «одержимих», входячи в них. Найбільш ранне образне уявлення нечистої сили – ототожнення Диявола зі змієм-спокусником перших людей. Диявол у вигляді змія-дракона присутній і у середньовічних текстах та іконографії. Образ Диявола і бісів завжди жахливий, від них виходить нестерпний сморід. Найпоширеніше уявлення про зовнішність Диявола і бісів – перетворений вигляд античного фавна або сатира: поросла шерстю антропоморфна істота з рогами, хвостом і копитами на ногах, нерідкі крила кажана, а також порівняння з нечистою твариною та спогад про колишню ангельську природу бісів (у Данте Люцифер володіє шістьма крилами, подібно шестикрилому серафиму). Диявол виступав у вигляді лева, ведмедя, козла, жаби, скорпіона, свині, бика, kota, собаки, ворона, півня, а також чудовиська, як василіска. Переважний колір цих істот – чорний, символ гріха. Диявол і демони можуть мати і людське обличчя «ефіопів», іновірців, найчастіше іудеїв. Яскравий опис дав Йому клюнійський монах і хроніст XI ст. Рауль Глабер: «Раптом побачив я, як у мене в ногах з'явилося щось страшне. Це була, наскільки я міг розгледіти, істота невеликого зросту, з тонкою шиєю, худим обличчям, чорними очима, горбистим зморшкуватим чолом, тонкими ніздрями, виступаючою щелепою, товстими губами, скошеним вузьким підборіддям, цапиною бородою, волохатими гострими вухами, скуйовдженою щетиною замість волосся, собачими зубами, клиноподібним черепом, запалими грудьми, з горбом на спині, тремтячими стегнами, в брудному огидному одязі» [3, с.39]. Диявол постає також нагим, з гіпертрофованими чоловічими геніталіями. Диявол і його слуги можуть набувати і спокусливого вигляду з метою зваблення, тілесного або духовного: Диявол постає у вигляді прекрасної жінки, нерідко оголеної, або у вигляді світлого ангела чи навіть Христа. Біси здатні набувати практично будь-якого вигляду, але в людському вигляді не можуть повертатися задом – у них немає спини, і вони порожністі усередині. Біси надзвичайно легкі (втім, нічні демони, що мучать людей уві сні, можуть бути і тяжкими), що пов'язується зі здатністю літати. Від них виходить або жар пекла, або пекельний холод. Диявол і біси є носіями вченого знання: одержимі ними неписьменні починають говорити на латині і виявляються обізнаними в богословських питаннях. Нерідко знання як такі або навіть деякі ремесла, вважалося мають диявольську природу: проповідники розповідали історії про те, як якийсь школяр уклав договір з Дияволом і завдяки цьому перевершив всіх у знанні. Стосовно Папи Сильвестра II і Роджера Бекона (1214–1294 рр.) поширювалися чутки про те, що їх ученість – результат союзу з нечистим. В анонімному трактаті XIII ст. про магніт йдеться про те, що: «Жоден капітан не повинен вживати цього інструменту, якщо він не хоче піддатися звинуваченням у чаклунстві. Немає сумніву також, що жоден моряк не зважиться вийти в море під командою капітана, який візьме з собою річ, яка явно вказує на те, що вона виготовлена за допомогою пекельного духу» [4, с. 11]. Суперечливими є уявлення Середньовіччя про можливість Диявола творити дива. З теологічної точки зору зробити диво може тільки Бог. Але в масових уявленнях чудеса Диявола і Бога різняться лише тим, що перші покликані служити злу.

Уявлення про Диявола в широких народних масах передається в театральних постановках, жанр яких з часом набуває все більше фантастичних ознак. Якщо у XII ст. «Гра Адама» дає образ Сатани, ще досить близький до теологічного, то вже невдовзі в «присстрастях» і містеріях XIV–XV ст. творча уява розігрується нестримно, і прагнення до видовищності виводить на сцену фігуру, найчастіше чорну, рогату в звіриному вигляді, яка активно жестикулює. Так, Він очолює армію демонів, яка постійно множить. У спектаклі, який відбувся в Мюнхені 1597 р., їх налічувалося до 300. Ці уявлення стали серйозною віддушиною для виходу почуттів натовпу, затероризованого церковною пропагандою. Диявол

тут, по суті, майже завжди висміюється, він обдурений і зганьблений. Так, «Князь пітьми» перетворюється на сміхотворного блазня. На тлі просоченої клерикальним терором культури можна відчутти зародження народної контркультури, яка знаходиться на межі скептицизму і наділяє Диявола гротескними іменами: Рогатий, Однорукий, Кульгавий. Тепер він уже всього-навсього маріонетковий козел відбувайло, іноді жовтий, іноді синій. А в епоху проповідування Євангелія в диявольський образ включалися стародавні атрибути місцевих божеств. У народній уяві Диявол успадковує характеристики рогатого північно-західного європейського бога; знайденого в печері Трьох Братів в Ар'єж. Тор, Воден, Цернунн були рогатими. Локі, батько вовка і змія, здатний змінювати свій вигляд і заподіювати зло, присутній в образі християнського Диявола, обитель якого народ поміщає у природні об'єкти і дає їм відповідні назви: ущелина Диявола, пік Диявола, яр Диявола та ін. [5, с.23]. Крім того, за народними уявленнями, Диявол постійно перешкоджає людській діяльності. І тут у дію вступає ідея договору з Дияволом. Починаючи із XII ст. подібні історії множаться; ціною в них виступають або багатство, або любов. Цей сюжет лежить в основі легенди про Фауста, якому довіряли навіть теологи. Він ілюструє всюдисущність Сатани, який прагне укласти договір з кожним і чия роль постійно зростає. Посилюється арсенал його спокус: він може дати в цьому житті любов, багатство, юність, владу. У літературі з'являється навіть ідея, згідно з якою пекло – місце приємніше, ніж рай. Її декларує Окас, герой роману XIII ст. «Окас і Ніколетта»: «Що буду робити я в раю? Я не прагну туди потрапити. Там древні проповідники і старезні каліки, однорукі, одягнені в старі поношені плащі, старі лахміття. Я хочу потрапити в пекло, заселене красивими студентами, красивими лицарями, полеглими на турнірах і великих війнах. Туди ж потрапляють прекрасні дами з вищого суспільства за те, що мали, крім чоловіків, по два-три коханці. Туди ж стікається золото і срібло... Сюди ж направляються артисти і жонглери, а також – князі світу цього. Разом з ними прагну потрапити туди і я, лише б разом зі мною була моя найніжніша подруга Ніколетта».

У пізньому Середньовіччі магічні можливості почали дияволізувати, чому сприяв тотальний страх, що охопив суспільство. XIV і XV ст. – час катастроф. Голод, епідемія чуми небаченого масштабу, нескінченні спустошливі війни, супроводжувані жорстокістю найманців, постійне відчуття небезпеки, безперервне зростання цін, масове бродяжництво, скорочення орних земель і, як наслідок – заростання їх лісами, релігійні конфлікти – усе це посіяло неспокій і песимізм. І все це відбувалося в світі, де духовенство володіло дуже посередніми достоїнствами, було нечисленним і схильним до народних забобонів. У такій похмурій атмосфері не могли не розквітнути пишним цвітом апокаліптичні настрої, виник рух мілленаріїв. Стала вельми популярною тема останньої великої битви, що передуює кінцю світу. Як це стверджується в «Паростках злодіянь» (*Malleus maleficarum*), Диявол йде на останній наступ: «Серед бід нинішнього століття», коли «світ йде до свого заходу і зростає людська озлобленість», Сатана «люто усвідомлює, що часу в нього залишилося зовсім мало», і тому він покриває людський рід хвилиною чаклунства [6, с.76]. Примітно, що подібного психозу не уникала й еліта суспільства. Свою лепту, безсумнівно, внесла поява друкарства, яке сприяло широкому поширенню трактатів з демонології, праць апокаліптичних мілленаріїв, проілюстрованих гравюрами, що зображають жахливого Диявола. Підраховано, що у другій половині XVI ст. тільки в Німеччині було продано 231 600 примірників робіт, присвячених Дияволу. Серед них – такі бестселери як «Театр дияволів» (*Theatre des diables*) у 33 книгах і «Керівництво по тиранії і владі дияволів» (*Instruction sur la tyrannie et le pouvoir des diables*). Народна книга про Фауста витримала 24 видання за період від 1588 до 1600 р. Театр привніс у цей процес видовищний ефект «мас-медіа». Тут диявол явно посів місце суперзірки. Спостерігач 1561 р. констатує: «Якщо драматург хоче сподобатися публіці, він робить усе, щоб у творі було якомога більше чортівні. Потрібно, щоб Дияволи були потворними, кричали, завивали, видавали радісні вигуки, вміли ображати і клястися, а закінчуватися все повинно тим, що вони з диким виттям забирають свою здобич у пекло. Супроводжуватися це повинно неодмінно жахливим гуркотом. Ось чим можна найбільше привернути публіку. Ось що їй найбільше подобається». Як підкреслює Жан Делюмо, навіть гуманістична культура могла спочатку внести свою лепту в розвиток серед представників правлячого класу

віри в підступи Диявола. Знову входили в моду твори античних авторів — Горація, Овідія, Апулея, переповнені чаклунськими колізіями. Ідея сатанинського впливу міцніє на ґрунті популярної теми безумства. Учені уми, чия культура з приходом друкарства стає ширшою і глибшою, одночасно віддаляються від народного світосприйняття [7, с.54].

Ми вже з'ясували, починаючи із XI ст., під впливом історій, поширених у народі і у чернечому середовищі, Диявол стає нечистим створінням, напівлюдиною-напівзвіром, чорним і рогатим, зі зморшкуватою волосатою шкірою. Цей образ з безліччю особливостей швидко стає характерним для романського, а потім готичного стилів, насамперед, при оформленні храмів. Однак у чудовиськ, зображених у монастирі Святого Бенедикта на Луарі, наявна і комічна наївність перевертнів. Жажливий, страхітливий вигляд посилюється в часи пізнього середньовіччя, причому – не без допомоги художників. В епоху відродження додалася характерна для неї невгамовна фантазія, нерідко забарвлена божевіллям. Тут в образі Диявола – символ постійного неврозу, яким охоплена цивілізована людина. Страхітлива двозначність пронизує «Сад насолод» Ієроніма Босха: Диявол зображений з хвостом, шурячими лапами, з вогненным поглядом і пащею безжального звіра, з піччю замість живота. У Дюрера Диявол постає у вигляді свині, перед ним йде Смерть. Це велика епоха кошмарів. Тим не менш у жаху існує й зворотний бік. Можливо, у «Саду насолод» і наявне божевілля, але разом з цим, тут закінчуються всі заборони. Все дозволено. Плотська любов тут зовсім вільна і не відає сорому. Тут дана воля вільному виливу природних інстинктів. Тому не дивно, що образ Диявола стає для світу привабливішим, ніж образ Доброго Бога. Церква зразу ж на це реагує. Тридентський Вселенський собор кодифікує зображення Диявола. Його духовне каліцтво повинно відобразитися в жахливому зовнішньому фізичному вигляді. Ця програма була взята на озброєння такими художниками контрреформації як Франціско Пачеко, який у «Мистецтві живопису» (*Arte de la pintura*) 1638 р. вимагає, щоб зображення демонів «Відображало їх сутність і спосіб дії, було позбавлено всього святого, наповнене злобою, викликало жах і страх», в основному – у вигляді драконів і змії.

Крім того, завдяки визнанням під тортурами одержимих Дияволом теологи й автори підручників намагалися намалювати новий портрет Сатани, визнавши його безтілесним еством. І лише Кахетано, теолог початку XVI ст., приписував йому просте нетлінне тіло, здатне вільно долати матеріальні перешкоди. Тонке тіло і суцільний дух на його думку не заважають йому володіти фізичною зовнішністю, яку в 80-х роках XVI ст. Мальдонадо описав так: «Неймовірно жажливий звір: його сила, укладена в попереку, а його гідність – у розташованому на животі пупку. Його напружений хвіст схожий на стовбур кедра. Його кістки – як труби, а хрящі – як залізні пластини. Навколо його зубів – страх. Його тіло як чавунний щит. Він покритий лусками, які тиснуть один на одного. Він найкачівся зброєю, і його неможливо схопити ні за яке місце» [8, с.21].

Виразно відчувається, що дуалістична концепція залишалася фундаментальною, незважаючи на те, що теологи завжди намагалися затвердити думку, що Сатана може діяти тільки з дозволу Бога. Але треба сказати, що останній дозволяє йому робити майже все, що завгодно: «Немає такої влади на землі, яка могла б зрівнятися з його владою», – писав Мальдонадо. Наділений величезним знанням, він має інформацію про минуле, сьогодення і майбутнє, а також посвячений у таємниці потойбічного світу. У «Підручнику захисту» (*Manuel d'Egidius*) XV ст. наведено список питань, які йому можна задавати. Тут же йдеться про те, що Він великий ілюзіоніст, який може обманювати наші почуття, змушуючи зникати і з'являтися предмети. У його силах повертати молодість, посилювати чи послаблювати пам'ять, розум, приймати будь-який вигляд, у тому числі – померлих, а також робить людину безсилою. Амбруаз Паре, найвизначніший учений, був переконаний в останньому: «Існують чаклуни, чародії, отруйники, шкідники, лиходії, хитруни, обманщики, які договором пов'язали свою долю з демонами, котрі стали для них рабами і васалами, тонкими диявольськими таємними засобами розбещуючи тіло, гублячи розум, життя і здоров'я людей і інших істот». Жан Таксиль у «Трактаті про епілепсію» (*Traite de l'Epilepsie*) 1602 і П'єр Піґре розповідають про демонічні захворювання. Згідно з деякими авторами, наприклад, Жаном Боденом, Диявол може умертвити худобу, зіпсувати урожай, спалити будинки, призвести до

перемоги або поразки в битві, допомогти отримати звання, створити золото або срібло, перетворити людей на тварин, а також – позбавити здібностей, підштовхнути до самогубства. Демони, яким відомі всі таємниці природи, можуть ефективно використовувати це знання. Згідно з теологом дель Ріо, «...через зміни або мутації об'єктів вони часто творять чудеса, але нам невідомі. Оскільки вони бачать субстанції всіх існуючих у природі речей, вони знають їх особливі властивості та найзручніший час для їх застосування. І, нарешті, вони не знають нічого штучного і не володіють ремеслами».

Отже, у період першої та другої третини другого тисячоліття спостерігалася мутація образу Диявола в уявленнях християн а, отже, у мистецтві та схоластиці. Так, Церква маніпулюючи Його постаттю змушувала коритися своїй владі народні маси. Тому, чим страшніший Диявол, тим більше страху і тим міцніше «стояла на ногах» Церква. Образ Бога, фактично, відходить на другий план. Але на честь Нього створюють великі архітектурні рішення і художні твори, проте останні не мали такого впливу на суспільну свідомість, як образ Диявола в мистецтві і очевидно чому.

Література:

1. Воскобойников О.С. Свобода средневекового искусства // НЛО. – 2009. – № 99. – С. 23–58.
2. Роббинс Р. Х. Энциклопедия колдовства и демонологии / Р.Х. Роббинс. – М., 1996. – 220с.
3. Рубакин Н. А., Среди тайн и чудес / Н. А. Рубакин. – М., 1960. – 396с.
4. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.:Астрель, 2004. – 126с
5. Леманн А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / А. Леманн. – М., 1900. – 234с.
6. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII-XVIII вв.) / Жан Делюмо. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2003. – 370с.
7. Делюмо Жан. Ужасы на Западе / Делюмо Жан. – М.: Голос, 1994. – 386с.
8. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. – М.:Астрель, 2004. – 126с.

Лукашенко А.И., канд. истор. наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма Киевского международного университета

Анализ эволюции образов Бога и Дьявола в средневековом искусстве и схоластике (XI — конца XVI в.). В статье раскрыто трансформацию образа Дьявола в средневековом искусстве, начиная с начала второго тысячелетия, заканчивая эпохой европейского Возрождения. Выявлены факторы, которые способствовали эволюции образа Сатаны в культуре, искусстве и в представлениях христиан. Выяснено характерные черты Дьявола, в течение указанного периода, как физические, так и конкретные качества характера. Определена политика официальной Церкви касаясь образа Дьявола. В статье использованы историко-хронологический, ретроспективный, описательный, а также метод анализа и синтеза.

Ключевые слова: Дьявол, искусство, католическая Церковь, зверь, художник, культура, Возрождение, средневековье.

Lukashenko A.I., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Geography and International Tourism Department, Kyiv International University

Analysis of the evolution of the images of God and the Devil in medieval art and scholasticism (XI – XVI centuries). The article deals with the transformation of image of the Devil in medieval art, starting from the beginning of the second millennium, ending the epoch of European Renaissance. The factors that contributed to the evolution of the image of Satan in culture, art and beliefs of Christians are described. The main characteristic features of the Devil as well as his physical specific qualities of character of the Devil, during that period, are shown. The official Church policy on the Devil image is defined. The paper used historical and chronological, retrospective, and descriptive methods as well as methods of analysis and synthesis.

Key words: Devil, art, Catholic church, animal, artist, culture, theater, Renaissance, Medieval.